

aanvaarden dat hij aan zijn promotie-onderzoek bepaalde grenzen heeft gesteld. Voor de definitieve beoordeling van zijn these zijn deze punten echter niet zonder belang.

Wat tenslotte nog wel opmerking verdient, is dat het Geneefse model tolerantie uitsluit. Het kan wel zoveel mogelijk ruimte scheppen binnen de kerk, maar de eenheid van kerk en staat gedooft niet dat er nog andere kerkgenootschappen bestaan. Een pleitbezorger van die eenheidskerk als Coolhaes wil dan ook dat het Woord Gods eendrachtig zal worden gepredikt en beluisterd. Het is verkeerd dat de één zich martinist noemt, een ander calvinist, en een derde mennist (217). Wie zo denkt streeft kerkelijke vrede na, maar hij kiest daarvoor niet de weg van de tolerantie. Hij laat mensen niet vrij te geloven zoals ze zelf willen.

De Hollandse regenten deden dat wel. In dat opzicht hebben ze het systeem van Genève afgewezen. Op de Hollandse verhoudingen zou het ook niet gepast hebben. Maar dan denk ik ook niet dat je hen calvinisten kunt noemen. Wie het gezag over de kerk aanvaardt, moet ook de bijbehorende verplichtingen aanvaarden. Kan er maar één kerk zijn, dan moeten alle sekten uitgeroeid worden, zodat ieder 's zondags binnengaat door dezelfde poort: het verplichte kerkbezoek, dat het Genève van Calvijn gekend heeft.

We hoeven dus nog niet dadelijk nieuwe namen te verzinnen voor onze rekkelijken en preciezen. Een rekkelijke Calvijn kan ook Speelman ons niet laten zien. Nieuwe gezichtspunten biedt hij echter genoeg om de lectuur van zijn boek lonend te maken.

A. Th. van Deursen

A. P. F. Wouters, *Nieuw en ongezien. Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621, I, De nieuwe kerk* (Dissertatie Nijmegen 1994, Werken van de vereniging voor Nederlandse kerkgeschiedenis I; Delft: Eburon, 1994, 661 blz., ISBN 90 5166 412 5); P. H. A. M. Abels, *Nieuw en ongezien. Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621, II, De nieuwe samenleving* (Dissertatie Nijmegen 1994, Werken van de vereniging voor Nederlandse kerkgeschiedenis II; Delft: Eburon, 1994, 544 blz., ISBN 90 5166 413 3).

Het is nu dertig jaar geleden, dat Tukker de classis Dordrecht in één boekdeel beschreef. Die classis Dordrecht was in de zeventiende eeuw de grootste van Holland, de classis Delft behoorde tot de kleine. Abels en Wouters hebben niettemin voor Delft twee delen nodig gehad, samen meer dan 1200 pagina's, tegenover de 200 van Tukker. Dat opmerkelijke verschil heeft echter twee goede oorzaken. Ten eerste is het onderzoek sinds 1965 niet stil blijven staan. We hebben iets meer kennis verworven, en we hebben vooral duidelijker leren beseffen dat er veel is dat we nog niet weten, zodat we allerlei nieuwe vragen zijn gaan stellen. Ten tweede hebben de beide Delftse auteurs zich laten leiden door een streven naar volledigheid, zodat een soort historische encyclopedie van kerkelijk Delft en omgeving is ontstaan.

Het praktische probleem dat een dubbele promotie stelt, is opgelost door een splitsing in twee delen, die respectievelijk met de trefwoorden kerk en samenleving getypeerd zijn. Onder 'kerk' valt alles wat betrekking heeft op de organisatie en het personeel. In het eerste deel wordt ons dus beschreven hoe een classicale vergadering is samengesteld, hoe ze verloopt en welke taken ze verricht. Daarna verplaatst de aandacht zich naar de gemeenten: hoe groot waren ze in de bewuste periode, wie werden er lid, en wat bewoog hen daartoe? Dan komt de kerkeraad aan de orde, zowel de ouderlingen als de diakenen. Een vierde hoofdstuk tenslotte behandelt de predikanten.

In deel II wordt ons dan geschetst, hoe deze organisatie in actie komt. Zij wil iets van de mensen,

zowel van haar eigen leden als van de hele maatschappij. Haar lidmaten onderwierp zij aan de kerkelijke tucht, die hier vooral wordt beschouwd als een strenge vorm van controle. De kerk had geen middelen haar normen en waarden op te leggen aan de samenleving. Wilde zij naar buiten toe iets bereiken, dan was zij aangewezen op de medewerking van de overheid, zowel voor de bestrijding van andere kerkgenootschappen als voor de kerstening van het openbare leven. De beide laatste hoofdstukken zijn gewijd aan armenzorg en onderwijs, die onder de gedeelde verantwoordelijkheid van kerk en overheid vielen.

De beide boeken hebben dus zeer veel te bieden, en ze doen dat met tamelijk grote uitvoerigheid, naar twee zijden. Aan de ene kant vertellen de schrijvers alles wat ze over de classis Delft te weten zijn gekomen, aan de andere kant geven ze ook een beeld van een gereformeerde classis in haar eerste levensfase. Wie dus informatie zoekt over de gereformeerde kerk in de behandelde tijd kan zich altijd op deze classis oriënteren. Delft geeft van nu af aan het vergelijkingsmateriaal voor alles wat direct of zijdelings met het kerkelijk leven te maken heeft, zoals het platteland van Utrecht dat sinds de promotie van mevrouw De Booy gebleven is voor het lager onderwijs.

De lezer — of liever nog de gebruiker — vindt hier dan alles bij elkaar, zowel het nieuwe als het wel eens vaker geziene. Beide auteurs hebben gestreefd naar volledigheid, en omdat ze hun bronnen en hun literatuur goed kennen verschaffen ze ons een helder en zakelijk juist beeld van hun onderwerp. De beide dissertaties zijn dunkt mij wel meer schatkamers van informatie dan leesboeken. De wil om alles te vertellen doet nu en dan afbreuk aan de spankracht, omdat we herhaaldelijk stuiten op gedeelten waarin nog eens gezegd wordt over Delft wat we uit andere publikaties over de Hollandse kerken ook al wisten. Iets meer beperking zou geen schade gedaan hebben, al staat daar wel tegenover dat de hoge ambachtelijke kwaliteit van deze dubbele monografie haar bruikbaarheid als eerste naslagwerk garandeert.

Je kunt niet kopen bij Vroom en voorbijgaan aan Dreesmann, of goederen versturen bij Van Gend maar niet bij Loos. De verbinding van Abels met Wouters is even nauw. Het is dan ook niet mogelijk de beide delen los van elkaar te bespreken, en de bijzondere kenmerken van het ene boek zijn méstaT ook in het andeie'terug te vinden. Maar al ontbreekt een index van zaken die de mogelijkheid van controle geeft, ik zou toch denken dat het vooral Wouters is, die een zekere voorkeur aan de dag legt voor de term 'scherpslijper', ter aanduiding van personen die zich kenmerken door een sterke religieuze overtuiging. Historici hebben hun vooroordelen, en daar moeten ze ook maar voor uitkomen. Of een diskwalificerend woordgebruik daartoe het beste middel is, blijft een kwestie van smaak.

Moest ik met Abels in discussie treden, dan zou het vooral gaan over de kerkelijke tucht. Zijn benadering van dat verschijnsel is sterk kwantitatief. Dat brengt interessante verschillen aan het licht, zoals de stijging van het aantal tuchtgevallen in 1602 en 1603, vooral omdat zich meer conflicten voordoen in de huiselijke sfeer, of een duidelijke oververtegenwoordiging van mannen in vergelijking met vrouwen over de hele periode. Dat roept vragen op, die tamelijk kort beantwoord worden. Het eerste wordt verklaard uit de pestepidemie, het tweede uit de voorbeeldfunctie van de man. Het kan allebei waar zijn, maar het zijn niet meer dan hypothesen die getoetst moeten worden. Een inhoudelijke analyse van de gevallen zou hier misschien meer hebben kunnen vertellen dan de kale cijferreeksen doen blijken.

Zo' n analyse zou ons dichter bij de mensen kunnen brengen. Dat missen we nu enigszins zowel bij Wouters als bij Abels: ze blijven meestal aan de buitenkant staan, tenzij de bronnen hun meer vertellen. Maar ze zullen zelden proberen iets aan de bronnen toe te voegen door middel van een nieuwsgierige manier van lezen. Laat ik mij tot één voorbeeld mogen beperken. Op het schutblad van het vrijdag-bedienboek van 1617 staat aangetekend: 'zalich is hij die hem op den

armen verstaet, psalm 40.1 ' (II, 249 en noot 241). In welke bijbel is die tekst zo vertaald, waar draagt deze psalm het nummer 40, en dit vers het nummer één? Als we antwoord vinden op die vragen, weten we wat meer over de armenbezorger die deze notitie heeft gemaakt.

Maar dit zijn de boeken van Abels en Wouters, en zij doen de dingen op hun eigen manier. Zij hebben zich nu al weer vele jaren geleden gezet tot een taak die verreweg de meesten minder als nieuw en ongezien zouden hebben betiteld dan als hopeloos en onuitvoerbaar. Nu hebben zij die tot een triomfantelijk einde gebracht. De kerkhistorische onderzoekers zijn hun ondubbeltzinnige dank verschuldigd.

A. Th. van Deursen

S. Groenveld, *Was de Nederlandse Republiek verzuild? Over segmentering van de samenleving binnen de Verenigde Nederlanden* (Oratie Leiden 1995; Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1995, 30 blz.).

Groenveld deed bij zijn oratie als (bijzonder) hoogleraar in de geschiedenis en cultuur van de Republiek der Verenigde Nederlanden iets (bijzonder) aardigs. Hij vroeg zich af of een begrip dat tot nu toe steeds aan de negentiende en twintigste-eeuwse geschiedenis was gebonden, namelijk verzuiling, ook van toepassing is op de Republiek. Een aanknopingspunt ligt daarbij natuurlijk in het belang dat veelvuldig is gehecht aan de godsdienstige segmentering ten tijde van de Republiek voor het ontstaan van de verzuiling van het moderne Nederland. Om zijn vraag te beantwoorden gebruikt Groenveld het structuurmodel van J. P. Kruijt en de ruime definitie van ondergetekende als toetsstenen.

Het structuurmodel van Kruijt wordt het best samengevat, ook door Groenveld, in het beeld van de concentrische cirkels. Er is een levensbeschouwelijke, meestal kerkelijke, kern. Op zichzelf is dat nog geen zuil. Vervolgens is er een tweede cirkel, die van levensbeschouwelijk onderwijs en charitas. Ook de organisaties in die band maken op zichzelf nog geen zuil. Zodra echter de derde cirkel gevuld raakt, de sector van als zodanig niet direct met de levensbeschouwing verbonden activiteiten (politiek, vakorganisatie, sport en nog veel meer, ook van subculturele aard), dan kan het geheel rond de levensbeschouwelijke kern als een zuil worden gezien. De ruime definitie van mijn hand spreekt van 'bevolkingsgroepen waarvan de leden een belangrijk deel van hun sociaal-culturele en politieke activiteiten binnen eigen levensbeschouwelijke kring verrichten alsmede de gezamenlijke organisaties die daartoe de mogelijkheden bieden'.

Met deze heel algemene begripsbepalingen in het achterhoofd betreft Groenveld vervolgens het hem zo vertrouwde terrein van de maatschappelijke verhoudingen in de Republiek. Met goed gekozen voorbeelden bespreekt hij de verdeling van de kerkelijke gezindten, de sector van de school en de charitas, vragen rond connubium en convivium (als relevant voor de derde cirkel van Kruijt) om tenslotte aan economische en culturele aspecten aandacht te geven. Niet echt verrassend volgt uit deze rondgang dat 'de confessionele groepen en hun organisaties... zonder meer passen in Kruijts structuurmodel en Bloms ruime definitie'. Kortom de Republiek was verzuild, zij het niet steeds in dezelfde mate. Tot ongeveer 1650 was sprake van *verzuiling*, daarna volgde een fase van globaal gelijkblijvende mate van verzuild/ie/rf, die na 1750 in vele opzichten overging in een tijdvak van omzuiling. In de loop van de negentiende eeuw trad dan weer/ierzuiling op, terwijl de meest recente geschiedenis vooral nieuwe o/ifuiling liet zien. 'Zo beschouwd is verzuiling niet iets eenmaligs, maareen zich steeds herhalend verschijnsel dat zich